

In de ban van de bak

Openbaar ruimtegebruik naar homoseksuele voorkeur in Amsterdam

Mattias Duyves

Une ville peut en cacher une autre

Stad en seksuele voorkeur

Dit hoofdstuk gaat over openbaar ruimtegebruik door mannen¹ met een homoseksuele voorkeur in Amsterdam. Het gaat in op de fluctuaties in het homoleven op straat als gevolg van ontwikkelingen in de openbare orde en de openbare ruimte. De aandacht gaat vooral uit naar de vraag hoe in de binnenstad van Amsterdam het homoverkeer op straat zich ontwikkeld heeft.

Seksuele voorkeuren zijn een in de stadssociologie verwaarloosd onderwerp². Toch drukken zij door hun collectieve uiting en hun maatschappelijke regulering een stempel op het gebruik van de stad. Zo is de ruimtelijke institutionalisering van heteroseksuele voorkeuren in Amsterdam uitmondend in een lokale uitgaanshiërarchie waarin ooit het Hoerenpad, de Pijlen Halsteeg, later de Duivelshoek, de Nes en de Pijp voorop gingen en nu het Leidseplein, het Rembrandtplein en de Walletjes dominant zijn (Van Slobbe, 1937; Stemvers, 1985; Mak 1990)³. De lokale homowereld drukt nauwelijks een stempel op de gebouwde omgeving. De situatie in Amsterdam vormt daarop geen uitzondering. Afwezigheid en onzichtbaarheid in de stedelijke ruimte winnen het van aanwezigheid en zichtbaarheid; "Op straat doet iedereen alsof we niet bestaan", aldus een fervent deelnemer aan het Amsterdamse homoleven.

Het lijkt of de homoseksuele bevolkingsgroep in de loop van haar ontwikkeling, in tegenstelling tot andere bevolkingscategorieën, hoege-naamd geen stedelijke functies, woonbuurten of bouwwerken heeft opgeleverd. We weten niet beter, of het is nimmer anders geweest. Zelfs van Sodom, de legendarische stad uit het Oude Testament waarvan het woord 'sodemieterij' is afgeleid en eeuwenlang de meest gangbare aanduiding voor zonden tegen de natuur, staat niet vast of het eigenlijk wel echt heeft bestaan. Archeologen en geologen hebben er tot op heden geen spoor van kunnen terugvinden, en dat zeker niet alleen vanwege de goddelijke toorn waardoor de stad zou zijn verwoest (Mulder, 1988).

Stadsgebruik op grond van homoseksuele voorkeur mag dan makkelijk aan de aandacht ontsnappen, intussen is in de Amsterdamse binnenstad in enkele honderden jaren tijds onder mannen wel degelijk een lokaal homoleven van enige omvang gegroeid. Hun openbare ruimtegebruik, het gebruik van de openbare weg voor de beleving van hun voorkeur, vormt de oudste bouwsteen van het plaatselijke homomilieu⁴. De open ruimte in

Amsterdam had voor sodomieten verscheidene betekenissen. Het straatleven kwam in de achttiende eeuw op twee verschillende manieren op hen af. Ze moesten net als ieder ander heen en weer laveren tussen de beperkingen die de openbare orde stelde en de uitdagingen die de stedelijke ruimte bood. Zowel hun onderlinge ontmoetingspogingen als de ontmoedigingspogingen van hogerhand speelden zich buitenshuis in het openbaar af. Hun ontmoetingen vormden een ontduiking van de openbare orde en waren clandestien; de ontmoediging van hogerhand kon daarentegen uitlopen op een strafvertoning in het openbaar, met alle ceremonieel vandien. De openbare ruimte in de binnenstad speelde in de achttiende eeuw een hoofdrol bij de clandestiene en ceremoniële manifestaties van sodomie. Onderweg, daar probeerden sodomieten elkaar ongezien tegen te komen; op straat, daar loerde ook hun ontmaskering. De openbare weg in de stad verschaftte niet alleen ontmoetingsplaatsen, maar eveneens hinderlagen en strafplaatsen, terwijl de ruimte buiten de stadswallen bovendien te pas kwam als vlucht- of verbanningsoord.

Beide gebruikspatronen – een gedragspatroon afgestemd op de stedelijke openbare ruimte en een beleidspatroon ten behoeve van de openbare orde – hebben sinds de achttiende eeuw grote veranderingen ondergaan. Verdween al in de eerste helft van de negentiende eeuw ceremonieel machtsvertoon van hogerhand tegen sodomieten uit het straatbeeld, in de tweede helft van de twintigste eeuw legden in de binnenstad ontmoetingsplaatsen op straat de een na de ander het loodje. Verenigingen, bars, disco's, clubs, coffeeshops, parties en terrassen hebben in de binnenstad een uitgaanscircuit doen ontstaan dat de inkrimping van het homostraatleven gedeeltelijk opvangt. Tegenwoordig biedt het centrum van Amsterdam mannen die met het lokale homoleven in aanraking willen komen een draagvlak van semi-openbare ontmoetingsgelegenheden dat zijns gelijke in de verre omtrek niet kent. Het uitgaansmilieu in de binnenstad vormt een groeiemarkt die de vraag doet rijzen wat het homoverkeer in vredesnaam nog op straat te zoeken heeft.

Ontmoetingsplaatsen en openbare orde

Waar precies op straat de vroegste homo-ontmoetingsplaats van Amsterdam is geweest, is moeilijker aan te geven dan waar Adam en Eva, Stanley

en Livingstone of Laurel en Hardy elkaar zijn tegengekomen. Was het een plein, een walkant, een kerkhof of een kerk, een wagenmarkt, een waterplaats, een stadswal, een plek onder het lommer of de omgeving van de stadsherberg? Ergens langs de kant van de weg, dat is zeker, maar welke weg, welke kant? De uitvoerigste beschrijvingen waarover we nu kunnen beschikken, brengen geen uitsluitsel⁵. Vast staat dat de binnenstad al in zwang was ver voor de inburgering van de moderne homoscene. Die scene is pas goed op gang gekomen lang nadat de eerste kringen zichzelf en elkaar hadden leren betitelen als homoseksuelen. Dat benoemingsproces is nog niet zo oud⁶. Clandestiene ontmoetingsplaatsen in de openbare ruimte zijn beduidend ouder. Ontmoetingspogingen in 1689 in de gaanderijen van de beurs en het stadhuis op de Dam wijzen op de twee oudste kruispunten in het lokale homoverkeer die we nu kennen (Van der Meer, 1988: 175). Conclusies over hoe het op ontmoetingsplaatsen roeping, kunnen niet voorzichtig genoeg getrokken worden. Bijna alles wat ervan bekend is, stamt van het verhoor van getuigen en verdachten. De tortuur die hen tot 1798 boven het hoofd hing, liet hen even makkelijk valse bekentenissen en beschuldigingen als de waarheid opbiechten. Voor een veroordeling volstonden de details van de seksuele handelingen. Historici hebben vooral de laatste jaren aanwijzingen in allerlei archieven teruggevonden dat er in de zeventiende en achttiende eeuw in veel van de middelgrote steden als Leeuwarden, Leiden, Breda, Gouda, Schiedam, Delft, Hilversum, Zwolle, Haarlem en Den Helder sodomieten in de weer waren. Uit Nederlands archiefonderzoek naar de periode na 1690 blijkt dat de grote steden van het land, Den Haag, Amsterdam, Rotterdam en Utrecht in de achttiende eeuw ontmoetingsplaatsen op straat kenden, niet anders, wel later dan steden in Italië, Spanje, Frankrijk en Engeland (Trumbach, 1977; Boon, 1980; Huussen, 1980; Van der Meer, 1980, 1984b, 1988; Bray, 1982; Murray and Gerard, 1983; Gerard, 1984; Ruggiero, 1985; Boon, 1989; Noordam, 1989; Oosterhoff, 1989)⁷.

Tussen de voorbeelden uit vele andere steden vormt Amsterdams achttiende eeuwse homoverkeer onderweg geen uitzondering. De stad – nu de binnenstad – ging in de achttiende eeuw zeker niet aan kop door haar hoeveelheid ontmoetingsplaatsen. Historisch onderzoek maakt duidelijk dat zulk ruimtegebruik nog niet intensiever was ontwikkeld dan in steden als Den Haag, Utrecht en Haarlem, en evenmin zijn er tekenen dat het er op straat vrijer toeging dan elders in de Republiek (Boon, 1980: 16;

Van der Meer, 1989: 287): "... over het algemeen gold waarschijnlijk een ruime mate van tolerantie: in de steden was de buurt er soms van op de hoogte wie 'nicht' was: hij werd hooguit door de straatjeugd uitgejouwd" (Huussen, 1980: 26; Noordam, 1989: 210).

Heimelijke ontmoetingsplaatsen voor sodemieters op vrijersvoeten bevonden zich zowel langs de rand als in het hartje van de stad op de plekken die speciaal waren bestemd voor individuele afzondering en voor druk sociaal verkeer. Mannen zochten elkaar op in het lommer buiten de Muiderpoort en de Haarlemmerpoort, in 'gemakken' en 'secreten', de openbare toiletten gelegen aan de gracht of onder bruggen en sluizen, bij het stadhuis en de beurs op de Dam en in veel van de kerken die de stad telde. Het gaat telkens om openbare ruimtes waar een man zich alleen of in gezelschap zonder opgaaf van redenen makkelijk kon ophouden. Theo van der Meer telt in zijn *Gay guide voor Amsterdam a.d. 1762* elf van deze openbare ontmoetingsplaatsen (Van der Meer, 1984a). Of dat het hele bestand vormt, de harde kern of een deel ervan, blijft de vraag. Immers ook Zaagmolenpoort, Raampoort, Leidsepoort, Weteringspoort, Utrechtsepoort, Weesperpoort, de Plantage en de kerkhoven boden door hun ligging tussen de drukte van de stad en de ruimte van het ommeland geschikte omgevingskenmerken voor afzondering in klein gezelschap.

Bestrijding van ontmoetingsplaatsen is in grote lijnen beperkt gebleven. Een gedoogbeleid was er niet, maar een actief, laat staan een systematisch opsporingsbeleid bleef doorgaans achterwege. De Amsterdamse rechtbank kende evenals andere plaatselijke rechtscolleges in 1730 nog geen afzonderlijke bepalingen tegen sodomie (Spierenburg, 1984: 125). In de achttiende eeuw zijn in de hele Republiek minder dan 600 delinquenten vervolgd om binnenshuis dan wel buitenshuis aangeknoopte vrijages, terwijl "t billyk Recht" in Amsterdam in de periode tussen 1730 en 1811 16 mannen op 't schavot "de Ziel van 't Lijf ontslaakte" (Van der Meer, 1984b: 108; 1989: 297, 268).

Een ontmoetingsplaats kon omslaan in een plek des onheils wanneer lokvogels van de schout of afpersers er mannen in de val lieten lopen (vgl. Van der Meer, 1984b: 85, 104-5, 153-8). Voor de handhaving van de openbare orde werd de openbare ruimte op ceremoniële wijze gebruikt om ordeverstoorers open en bloot te straffen. De bestraffings- en ontmoedigingsceremonie bestond uit een welgekozen dosis zichtbare repressie. Dan verrees voor het stadhuis op de Dam, recht boven de drukste ontmoetings-

plaats, een schavot met schandblokken of galgen. Zo moest in 1746 de 17-jarige matroos Jurriaan Stromberg na zijn publieke geseling op het verhoogd schavot toezien hoe zijn 29-jarige collega en minnaar Pieter Smit er werd verhangen (Van der Meer, 1989: 281; 1984b: 202). Bij de openbare terechtstellingen kon het publiek op de Dam toepasselijke rijmpjes kopen waarin de stem des volks zich verhief (Van der Meer, 1984b: 108):

... De Nes die staat ver stelt op uw verkeerde zinnen,
Wat hebt gy willen, of wat hebt gy gaan beginnen? ...
... Maar neen! verkeerde lust heeft uw verstand verdooft;
De roede van uw Straf, gebrandmerkt op uw hoofd ...
... Foci Jan Heemskerck! foci in 't geen gy hebt misdreven!
Foci, dat uw geile drift, dees snoodheid dorst bestaan,
De Aanschouwer van uw Straf wenscht u een Zalig Leven ...

De ruimtelijke waardenhiërarchie liet in achttiende eeuws Amsterdam nog lang geen openlijke ontmoetingsplaatsen van sodemieters toe, maar verdroeg heimelijke ontmoetingen evenmin. Het openbare ruimtegebruik in de stad gold als ruimtelijke uitdrukking van openbare orde in plaats van persoonlijke vrijheden. Overtreding van seksuele grenzen en overschrijding van seksegrenzen konden wijzen op sociale ondermijning van de lokale orde. Lokaal ruimtegebruik vormde een morele micro-orde die nog niet berustte op een zwaar bewaakte scheiding tussen openbare en privé-domeinen, maar op zichtbare afbakening tussen herkenbare bevolkingsgroepen. Het geregeld leven in de stad speelde zich eerder af binnen de ruimtelijke normen van een standensamenleving dan van een stadssamenleving. Tegen die achtergrond vormden sodomieten een onherkenbaar volkje dat een ongrijpbare besmettingsbron, een poel des verderfs vormde voor iedere jongen of man die er mee in aanraking kwam. Sodomie wekte ontsteltenis door de overtreding van standsverschillen en de omkering van seksebeperkingen die ermee gemoeid scheen.

Bij de ceremoniële zuivering van de openbare ruimte boden behalve executie en verminking van hogerhand nog andere verwijderingsmaatregelen uitkomst. De wijde wereld buiten de stad was van betekenis als vluchtweg en verbanningsruimte voor zondebokken. "You may flee the land, but cannot escape God's hand", aldus een uit het Hollands vertaalde

verwensing aan het adres van sodomieten met vluchtplannen (Boon, 1989: 242).

De verwijdering van sodomieten uit het openbare leven is stap voor stap minder drastisch geworden. Met de strafvertoningen op de Dam was liet al voor 1800 afgelopen. In 1730 kregen sodomieten voor het laatst de doodstraf door verdrinking in een ton, in 1764 een laatste keer door ophanging en in 1792 voor het allerlaatst door wurging. In 1798 verrees het schavot ten slotte nog eenmaal voor geseling, brandmerking en tentoonstelling van sodomieten. Dan is het ook met de lijfstraffen gedaan. Tot in de negentiende eeuw worden ze nog wel verbannen maar niet meer voor eeuwig en steeds minder naar elders. In het uiterste geval blijven sommigen levenslang opgeborgen in een geïsoleerd deel van de gevangenis, de Stille Plaats, "als onwaardig de samenwoning der mensen" (Van der Meer, 1984a: 70, 201-09).

In de achttiende eeuw keerden ontmoedigingsmaatregelen zich fysiek en voelbaar tegen mannen die deelnamen aan homoverkeer onderweg. In de negentiende en twintigste eeuw stuurde het verwijderingsbeleid eerst aan op ontmoediging van ontmoetingen in het openbaar en vervolgens, toen dat niets bleek uit te halen, op stille afbraak van de openbare ontmoetingsplaatsen in de binnenstad. De transformatie van zichtbare repressie in geruisloze preventie spon een nieuwe context, waarin de openbare ruimte in de binnenstad haar ceremoniële betekenis in het lokale homoverkeer kon verliezen zonder dat tegelijk nieuwe ruimtelijke relaties van ceremoniële aard tot ontwikkeling kwamen. Geen sodomiet werd in de negentiende eeuw nog en plein public prijsgegeven aan de verachting van de stad⁶, maar er ging er ook nog geen luid en duidelijk de straat op.

Openbaar ruimtegebruik op grond van homoseksuele voorkeur kreeg in Amsterdam pas weer ceremoniële waarde toen in 1970 een homodeputatie de Dodenherdenking op de Dam trachtte bij te wonen met een krans voor in de oorlog omgebrachte homoseksuelen (Tielman, 1982: 186-7)⁷. De voorzitter van de Commissie Nationale Herdenking hield de delegatie voor "dat je de mensen tegen elkaar opjaagt over de ruggen van de doden" (Koenders, 1987: 21). Leden van de afvaardiging werden met rouwkrans en al door de politie uit de stoet gewerkt en pas na de officiële herdenking weer op vrije voeten gesteld. De volgende dag bracht nieuwe aanvaringen en arrestaties op de Dam. De letterlijk op straat uitgevochten controversale markcert de opleving van een nieuw ceremonieel ruimtegebruik dat een

decennium later op de Westermarkt¹⁰ een lokaal hoogtepunt vond met de inrichting van het plein in 1987 tot een homomonument. Naar ontwerp van Karin Daan is een ruimtelijke sculptuur aangelegd van aanzienlijke afmetingen, ruim 500 m² (Koenders, 1987: 59). Het vormt het enige stad plein in de wereld dat is ingericht uit respect voor de lotgevallen van homo's en lesbo's in de samenleving. De initiatiefnemers wilden de herinnering levend houden aan de discriminatie van de homoseksuele bevolkingsgroep in de Tweede Wereldoorlog. Minstens zo interessant is wel dat Amsterdam voortaan beschikt over een volledig open ruimte die is bestemd en ingericht voor openbare manifestaties van homoleven. Homodemonstraties vertrekken bij gelegenheid wel vanaf het monument en op nationale feest- en gedenkdagen is het in gebruik voor feestelijk of ceremonieel opgedirkt homoverkeer. Op Koninginnedag, vanouds een hoogtepunt op de homokalender van Amsterdam, vindt er een 'roze party' plaats binnen de 'oranje party' en met de dodenherdenking geeft een groeiende menigte er de voorkeur aan het stiltemoment met een korte plechtigheid bij het homomonument door te brengen.

De revitalisering van dit stukje van de binnenstad tot representatieve ruimte draagt bij aan de renaissance van de binnenstad tot "ruimte voor

verkeren in plaats van ruimte voor verkeer" (Hosper, z.j.: 61). Dag in dag uit zijn er wel toeristen en bezoekers die het monument komen bezichtigen, elkaar tegen die achtergrond fotograferen en uitproberen hoe het is om op de trappen van een homomonument te zitten. Het homomonument trekt het oog van de voorbijganger niet alleen in de richting van het verleden, maar meer dan de initiatiefnemers zelf voor de geest stond ook in de richting van de toekomst. Het past binnen de ontwikkeling van de binnenstad tot een publiek verblijfsdomein waarin "verscheydentheydt behaecht" (De Klerk, z.j.: 13).

Clandestiene ontmoetingen in de bak

"... je krijgt er het eerst te zien wat je elders pas het laatst te zien krijgt."
(uit een vraaggesprek met J. v. d. W.)

Raakt op dit moment het ceremonieel gebruik eerst na een langdurige onderbreking weer toe aan een nieuw begin, de straat heeft het als clandestien ontmoetingsmilieu in het homoverkeer onder mannen onafgebroken volgehouden en is die functie pas recent kwijgeraakt. Door de geweldige hervormingen die de openbare ruimte van Amsterdam vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw doormaakte, brak ook voor het straatleven in de binnenstad een nieuwe periode aan. Waar het ceremoniële gebruik van de straat wegspoelde, mondde het clandestiene ruimtegebruik uit in de gouden eeuw van het 'bakkenlopen'. Wat de hoerenbuurt is voor de hoerenloper, werd de pisbak voor de bakkenloper. Waar hoerenbuurt en hoerenloper bestaan bij de stelregel 'geld stinkt niet', bestaan pisbak en bakkenloper bij het beginsel 'stank geldt niet' (Meijer, 1980; Van Reym, 1980).

Vreesden nietsvermoedende bakbezoekers voor een voetenbad, voor andere klanten van de bak was het een vluchtheuvel voor hun voorkeur. De 'waterplaats' ging een hoofdrol spelen in de veranderende relatie tussen straat- en homoleven. Verschijning, verspreiding en verdwijning van urinoirs waren niet de enige, maar wel de belangrijkste impulsen voor veranderingen in het homoleven op straat. In het volgende blijft de bespreking van clandestien ruimtegebruik naar homoseksuele voorkeur daarom beperkt tot het verkeer op en rond de Amsterdamse 'krul'.

De binnenstad had zich eeuwen achtereen moeten behelpen met een rijke variatie aan secreten en gemakken zonder stromend water. Het waren de voorlopers van nieuwe generaties urinoirs, zoals eerst de waterbak, beter bekend als pisbak, die op zijn beurt moest wijken voor de 'krul'. De periode van 1869 tot 1969 bestrijkt opkomst en ondergang van de Amsterdamse krul in de binnenstad. Zijn honderdjarig rijk leidde tot een kettingreactie in het lokale patroon van ontmoetings- en ontmoedigingspogingen. De komst van de pisbak halverwege de negentiende eeuw is te vergelijken met de latere doorbraak van vuilnisbak, papierbak, glasbak en biobak in het Amsterdamse straatbeeld. Mede door zich wijzigende woon-, werk- en verkeersomstandigheden waren nieuwe pisbakken een eerste antwoord op de kritieke sanitaire toestand op straat. Toen voor het verkeer over de grachten de rijweg het van de waterweg won, werden de bruggen de een na de ander verlaagd en boden de bogen geen plaats meer aan secreten. Met de toeneming van onzuivere lucht, stank en straatbevuiling groeide ook de zorg voor openbare hygiëne op straat in de vorm van een technisch en moreel offensief tegen overlast, ongezondheid en ongeregelde zaken. Nieuw en vernuftig straatmeubilair beloofde in één klap niet alleen een eind te maken aan vervuiling van de straat, maar ook aan verspilling van kostbaar menselijk materiaal.

Een projectontwikkelaar als Samuel Sarphati trok de organisatie van de Amsterdamse stadsreiniging naar zich toe met als doel inkomsten te halen uit hergebruik van stedelijk en menselijk afval. Waterbakken en beerputten dienden het kostelijke vocht op te vangen en de stank op straat te beperken. Mede door zijn toezegging te zullen zorgen voor de kosten van bouw en onderhoud, kreeg zijn 'Maatschappij ter bevordering van landbouw en landbouwtontginning' in 1848 het alleenrecht om vuilnis uit de stad weg te halen. Een eerste 'reukeloos secreet' verrees in 1849 op de Passeerdersgracht, maar een volgende tegen het Waaggebouw op de Botermarkt moest in 1853 op last van B & W weer worden verwijderd. De waterbak bleek de overlast van stank, onzindelijkheid en onzedelijkheid niet te beperken maar juist te veroorzaken. Nette mannen waagden zich niet binnen de ombouw en urincerden tegen de buitenkant, terwijl de mannen die zich er wel in begaven niet zelden zedeloze handelingen aan de binnenkant begingen (Van de Hoek Ostende, 1965: 9). De nieuwe waterbakken bleken bouwsels van de verkeerde kant: er werd van alles geplengd, alleen geen stromend water. "Laat uw zuifre teugen het laatst geslacht

verheugen", dichte Beets op het duinwater dat Amsterdam in 1853 voor het eerst bereikte, misschien niet wetend dat Sarphati's opzet van urine-inzameling in zijn waterplaatsen geen waterspoeling verdroeg. Toen spoedig duidelijk werd dat investeringen niet werden teruggehaald door hergebruik van de menselijke meststoffen, maar juist opliepen door voortdurend vandalisme, raakten de particuliere pisbakken in het slop. Terwijl Sarphati af wilde van zijn verplichtingen zonder echter zijn alleenrecht te verliezen, wilde de gemeente wel af van het model en de opzet, maar alleen zonder zelf tot investeringen te hoeven overgaan. Twintig jaar na aanvang waren er van de 250 tot 500 geprojecteerde waterbakken dan ook maar 63 gerealiseerd, die in de jaren na 1880 al weer zouden worden vervangen. Koud aan de muur op een der klippen van de Amstelsluizen hangt nog de enige echte waterbak die in Amsterdam bewaard is gebleven.

Inspecteurs en ingenieurs van Publieke Werken waren blijven zoeken naar betere modellen die minder aanleiding tot onzindelijkheid en onzedelijkheid zouden geven. Er bestonden naast elkaar twee verschillende ontwerpfilosofieën. Enerzijds was er de mogelijkheid van een straatmeubel met een bundeling van verschillende functies tegelijk, anderzijds was er de mogelijkheid van verbeterde versies van het urinoir uitsluitend voor mannen. Het multifunctionele uitgangspunt zou hebben geleid tot zogeheten 'kolommen tot algemeen nut voor de openbare weg' met voor het publiek bijvoorbeeld een windwijzer, een brievenbus, een telegraaflijn, tapkranen, een klok, reclameborden, urinoirs en een kiosk en voor het gemeentepersoneel straatlantaarns, veeg- en brandweermateriaal, kastruimte, een haard en een wachtverblijf (Roetemeijer, 1971)¹³.

In Amsterdam kreeg monofunctioneel meubilair de voorkeur, met als resultaat dat in 1869, drie jaar na de dood van Sarphati, de gemeente op eigen kosten begon aan de eerste 102 urinoirs. Onder de 91 éénmans- en 11 tweemansmodellen waren de voorlopers van de enkele en dubbele ijzeren krullen die vanaf 1880 op straat kwamen. Ze kregen een verticale hardstenen afvoerwand in plaats van de oude opvangbak. Ze verdrongen niet alleen de waterbak maar namen toe tot een maximum van ruim 200 urinoirs in 1965 (Van den Hoek Ostende, 1965: 18). "Vrijwel bij elke brug stond er een", aldus ingenieur Visser in zijn terugblik uit 1971 (Visser, 1971: 180). Het urinoirbestand bereikte in de binnenstad tussen 1869 en 1969 een grotere dichtheid en variatie dan elders in Nederland¹⁴.

Behalve de vrijstaande krullen aan de straat verzezen hier en daar

aanbouwurinoirs, half ondergrondse en ondergrondse waterplaatsen. Anders dan de krullen waren ze ontworpen voor soms wel 3, 4, 6 of 8 man tegelijk. De krullen kenden een beperkt aantal uitvoeringen: enkele en dubbele, sommige overdekt, andere met een extra scherm tegen inkijk, met of zonder extra ornamenten, met of zonder waterspoeling. Wel kreeg de dartele krul uit 1880 er in volgende decennia een aantal opvolgers bij afkomstig van de tekentafels van Publieke Werken. Eerst kwam in 1916 het potige Van der Mey-type, uitsluitend in 2-mans-uitvoering, ontworpen door de architect die de stad ook het Scheepvaarthuis schonk. Vervolgens in de jaren vijftig het kale Marnette-model van terrazzobeton en ten slotte¹⁵ in 1970 het zuinige Laarhoven-model, uitsluitend in éénmans-uitvoering. Het tijdstip van hun introductie verklaart dat in de binnenstad de oerkrul overheerst, in de naoorlogse uitbreidingswijken bijna uitsluitend de éénpersoons-reclamezuil-met-plasaccomodatie van Laarhoven, en in de gordel tussen centrum en periferie verschillende generaties krullen elkaar afwisselen.

Het clandestiene homoverkeer op straat onderging de wonderbaarlijke vermenigvuldiging der urinoirs na 1869 op twee manieren. De urinoirs werden een trefpunt van ontmoeting en ontmoediging. Ze boden enige ruimte in een tijd zonder ruimte: "Kijk, vóór de oorlog hadden we eigenlijk alleen maar de straat" en "het was dringen geblazen [onder de oorlog]" (Koenders, 1984: 40, 76). Het gebruik van urinoirs voor ontmoetingen ontwikkelde zich bij gebrek aan beter, maar evenzeer uit behoefte aan ontmoetingsruimte onderweg. Ook toen er nadien volop uitgaansgelegenheden in het centrum bijkwamen, bleven bakken hun ontmoetingsfunctie behouden. Hun dichte netwerk in de binnenstad was van directe invloed op het homoverkeer op straat.

Twee gemeentelijke plattegronden van het Amsterdamse urinoirbestand uit 1954 en 1980 geven in combinatie met verklaringen van liefhebbers van homoverkeer op straat een beeld van de drukte. Van de 231 urinoirs die de gemeente in 1954 rijk was, waren er naar hun zeggen tenminste 56 (24%) in gebruik als regelmatige ontmoetingsplaats. Meer dan een derde van alle urinoirs lag binnen de Singelgracht. Hier speelden naar hun ervaring tenminste 24 van de 84 urinoirs (29%) een vaste rol in het homoverkeer. Het gebruik van de krul voor ontmoetingen liep in 1980 op tot 30% van het bestand van de hele stad en tot 35% van de voorraad in de binnenstad. Op het eerste gezicht leken meer krullen in de binnenstad in

het homoverkeer te zijn opgenomen, maar dat is statistisch gezichtsbedrog. Door meer afbraak van krullen in het centrum dan daarbuiten was er binnen de Singelgracht in 1980 nog maar minder dan een derde van de hele gemeentelijke voorraad over. Van het slinkende aantal krullen leek een groeiend deel voor ontmoetingen in gebruik te komen doordat de verdwijning van urinoirs uit de binnenstad harder ging dan het verlies van hun gebruik als ontmoetingsplaats. We zullen nog zien hoe het aantal krullen met een ontmoetingsfunctie sinds de jaren zestig onafgebroken en zelfs dramatisch kleiner is geworden.

Vooraf urinoirs zonder vast bezoek van andere groepen gebruikers waren in gebruik voor regelmatig tot druk of vrijwel exclusief homoverkeer. Van Reym somt in zijn lofzang aan een urinoir op wie er in 1939 op het homoverkeer afkwamen:

“... oudemannen, burgers, geboefte, knechtjes, bazen, venters, bakkers, slagers, zeer jeugdige scholieren, hete kameraadjes, welgemaakte knapen, slimme kleine meisjes, dolende verloofden, gepensioneerden, slome baliekluivers, straatbankenklevers, ruige pederasten, lonkende verwijfden, loopjongens, klanten, mannelijke hoeren, puberteitsbespieders, vreemde psychopaten, zelfbevekkers en dappre geilsoldaten ...” (Van Reym, 1980: 20-23).

Ook uit vraaggesprekken van Koenders met mannen over het homostraatleven in bezettingstijd en van Hekma over het homokroegleven in de jaren vijftig en zestig blijkt het bestaan van een heimelijk maar buitengewoon levendig gedrang in en om de urinoirs (Koenders, 1984: 40, 76; Hekma e.a., 1992).

In tegenstelling tot een vorm van heteroverkeer als hoerenlopen, dat in Amsterdam als gevolg van de ruimtelijke institutionalisering van de prostitutie tot buurtvorming en buurtbezoek leidt, bracht het bakkenlopen baanbezoek en baanvorming door de hele stad mee. De baan is een aanduiding voor een openbare buitenruimte met toegang tot seksueel verkeer. Van hoerenlopers wordt het zoekgedrag ‘hengsten’ genoemd, van hoeren ‘tippelen’ en van baanbezoekers ‘cruisen’¹⁶. Waar de warme buurt in Amsterdam vanouds door lokatie en lokatiegebruik een zichtbaar samengebald uitgaanskwartier vormt, is de baan in Amsterdam uitgewaaid in diverse onopvallende richtingen over de stad. Verdichtingen in de spre-

ding van het plaatselijke krullennetwerk zorgden voor het ontstaan van embryonale routes met knoop- en kruispunten.

Evenals voorheen de drukste secreten uit de achttiende eeuw wel met bijnamen als Juffrouw de Lange en Mevrouw de Oude werden vereerd, genoten de populairste krullen tot ver in de jaren zestig onder ingewijden luisterrijke bijnamen als Paraplu, Kindervreugd, Venetiaanse Gondel, Porceleintje, Delfts Blauw, de Gezelligheid, Muizenval, Tweeling en Chinees Landhuis (Van den Hoek Ostende, 1965: 18; Van der Meer, 1984: 172; Koenders, 1984: 73; Mak, 1990: 62). De troetelnaampjes waren tegelijk schuilnamen waarmee deelnemers aan homoverkeer elkaar konden inwijden in hun clandestiene ervaringen zonder slapende honden wakker te hoeven maken. Sommige bakken schopten het tot heuse toplokaties met dag en nacht aanloop, andere werden pendelplekken vanwaar men weer eens een krulletje verder aandeed en weer andere bleven echte buurtbakken, alleen bekend bij buurtbewoners op zoek naar homoverkeer. Bakken waren voor baanvorming van even groot belang als baanvorming voor bakkenbezoek.

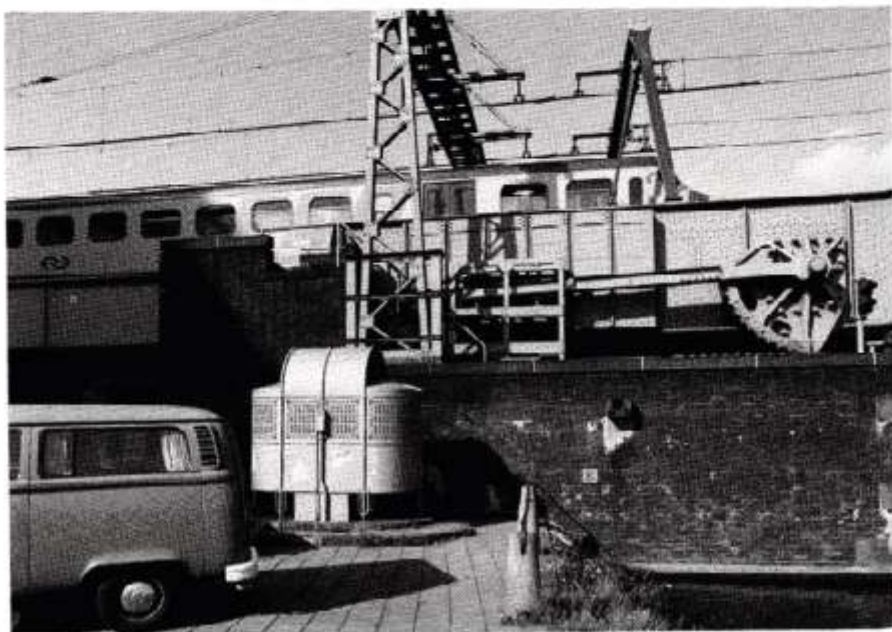
De bak in de ban

De ruimte in en om urinoirs speelde niet alleen mee bij ontmoeting, maar ook bij ontmoediging van het homoverkeer op straat. De krul oefende een magnetische aantrekkingskracht uit op zowel recreërende als regulerende gelederen. Tegenover de savourering stond van begin af aan een sanering van ‘de aldaar gepleegde tegennatuurlijke ontucht’. Stadsingenieurs van pisbakken en urinoirs kregen al snel in de gaten dat bezoekers van hun sanitaire nood nog wel eens een seksuele ondeugd wilden maken. Ook in de krul kwam de kiem van ontucht tot grote bloei. De bestrijding van de zedeloosheid richtte zich behalve tegen krulgebruik in het homoverkeer ook tegen deelnemers aan het homoverkeer en tenslotte tegen het voortbestaan van meermanskrullen. Bij stadsreiniging, zedenpolitie en publieke werken zonnen ambtenaren regelmatig op middelen tegen overlast als gevolg van vernieling, vervuiling en zedeloosheid. Hun veldtocht tegen ontucht was er een tegen de elementaire voorwaarden: ontmoetingen, deelnemers en ontmoetingsplaatsen.

Ontmoetingen in krullen hoopte men te ontmoedigen via technische

aanpassingen van de urinoirs. Die richtten zich zowel op preventie van overlast door betere zichtbaarheid van waterplaatsen als op camouflage van de overlast door middel van minder opvallende uitvoeringen. De krul uit 1880 kreeg een open onderkant die te zien gaf hoeveel mannen zich er in bevonden (AHIM, 1989: 5)¹⁷. Sommige urinoirs, zoals die aan de westzijde van het Paleis voor Volksvlucht, werden binnen de kortste keren verbouwd met het oog op een betere belichting van buitenaf. Andere werden met hun ingang naar de straatzijde omgedraaid om inzicht van de openbare weg te bieden, zoals rond 1980 een Marnettekrul aan de Bilderdijkstraat. Het nieuwste snufje is de elektronische gil die de Franse sanisette en het experimentele Nederlandse stadstoilet zouden moeten slaken zodra twee volwassenen zich er tegelijk in terugtrekken.

Ter camouflage werden in de jaren twintig en dertig half-ondergrondse en ondergrondse modellen gebouwd, zoals aan de Singel bij het Spui, aan het Valeriusplein, de Vechtstraat bij de voormalige Amstellaan en onder de Munt en de Wiegbrug. De bovengrondse ijzeren krullen raakten op verschillende manieren weggemoffeld. Ze werden weggeschilderd of behangen. In de jaren dertig kregen ze een matte grijze schutkleur waarover pas

in 1988 de oorspronkelijke grachtgroene kleur weer terugkwam (van Maarschalkerwaart, 1989: 33). Het krappe éénmans-urinoirtje van stadsarchitect Laarhoven voor de naoorlogse buitenwijken werd vermomd als reclamezuil.

Deelnemers aan homoverkeer in en om de waterplaatsen dacht men te doen afdruipen door gemeentelijke regelgeving op grond van openbare ordehandhaving. In de politieverordening van Amsterdam (na 1983 de Algemene Plaatselijke Verordening) stonden behalve algemene artikelen tegen openbare schennis der eerbaarheid en openbare uitlokking, andere bepalingen waarmee optreden tegen deelnemers aan homoverkeer op straat werd ingekleed. De lijst van verboden bevatte een artikel tegen travestie op straat, een tweede tegen oneigenlijk gebruik en verblijf langer dan vijf minuten in een openbaar urinoir en een derde tegen tippelen in de buurt van urinoirs. Ze bleken geen dode letter te zijn¹⁸.

Van der Meer, Hekma en Koenders hebben voor respectievelijk de achttiende, negentiende en de twintigste eeuw aangetoond hoe politie-maatregelen tegen het homoverkeer rond waterplaatsen in een lange traditie staan. Hekma heeft voor de periode tussen 1830 en 1909 een absolute vertienvoudiging en een relatieve verdrievoudiging aangetoond van vervolgingen van homoseksuele zedendelicten in Amsterdam. Hoewel hij die sterke stijging volledig verklaart uit de versterking van het politie-apparaat (Hekma, 1987: 106), heeft ook de uitbreiding van het aantal ontmoetingsplaatsen meegespeeld. Uit andere bron is bekend dat de politie nog tussen 1975 en 1978 honderden bekeuringen bij de krullen uitdeelde (Van Schijndel, 1989)¹⁹. Op raadvragen in 1982 of er soms vijf als aanlokkelijke homoseksuelen vermomde stillen rondhingen bij een ontmoetingsplaats, kwam in 1983 van Burgemeester Polak een ontkennend antwoord. Het waren er namelijk niet meer dan vier en hij kon geen oordeel geven of ze nu zo aanlokkelijk homoseksueel waren (Van Schijndel, 1989).

De veldtocht tegen ontucht heeft bij menig bakkenloper, politiemann, politicus en ambtenaar onuitwisbare indrukken achtergelaten. "Bewaakt, omloerd, omspiet, bedreigd door schout en papen" was de krul "kerkhof van veel geld en onbesproken namen, ja, van de kille cel het vochtig voorgeborcht!" (Van Reym, 1939: 22). "Toen ik terugkwam [uit een urinoir bij de Munttoren, zo groot als een koestral] wist ik bijna alles van het leven", aldus een andere auteur (Klant, 1947: 11). Inspecteurs die een oogje in het zeil moesten houden, overkwamen hele nieuwe belevenissen: "Een der

politie-agenten, die toezicht moest houden, zag plotseling een man voor zich staan met ontbloot geslachtsdeel en kon toen niet nalaten er met zijn hand naar te grijpen" (Drukker, 1937: 121). Omgekeerd herinnerde een andere rechner zich "... de man, die een collega onzedelijk betastte nog voordat deze gelegenheid had zich te legitimeren ..." en "... een oude man, die volkomen doof bleek te zijn, zodat elke vraag in het schemerdonker van de bossages moest worden opgeschreven ..." (De Bruin, 1977). In het Vondelpark zou een hinderlijke en intimiderende politiewagen bij een nachtelijke controle op flikkers een bruggetje op zijn gelokt en er toen doorheen gezakt (De Groot, 1976: 16).

Gemeente-ambtenaren kwamen er rond voor uit dat ze niet waren gediend van krulgebruik voor homoverkeer. "Ik kan me ook niet zomaar met een juffrouw in een portiek terugtrekken als ik dat wil", verzuchtte in 1982 de secretaris van het gemeentelijke adviesorgaan voor urinoirs een tikje verongelikt (Kagie, 1982). "Het gaat om wat mannen met elkaar doen, want mannen en vrouwen doen dat niet in urinoirs. Voorkomen moet worden dat mannen elkaar staan af te trekken in urinoirs, en dat komt voor", meende ook een ander lid van de commissie (Neeffjes, 1991: 117). "Het zou een mooi zoontje worden in Amsterdam, als mannen elkaar midden op straat lopen te bevredigen", aldus een verbijsterde inspecteur in 1982 na de kritische raadvragen over politie-optreden tegen homoverkeer (Van Staalduinen, 1982).

Als gevolg van de herziening van de APV tussen 1971 en 1983 zijn de afzonderlijke bepalingen tussen 1979 en 1985 geschrapt. Het travestieverbod verviel in 1979, de 5-minuten-restrictie in 1982 pas na enig touwtrekken in de gemeenteraad. In 1983 verdween op herhaald aandringen van de zijde van lokale homo-politici ook de bepaling tegen oneigenlijk urinoirgebruik en ten slotte werd in 1985 het besluit ontbonden waarmee eerder het tippelartikel tegen cruisen werd gebruikt (Neeffjes, 1991: 113-23). Volstaan wordt nu met de algemene bepalingen tegen schennis der openbare eerbearheid die niet verdwenen.

De verwijdering van de bijzondere verboden uit de plaatselijke verordening ontnam de basis voor politie-optreden tegen homoverkeer in en om de krul. Met de afschaffing van verordeningen tegen homoverkeer kwam tussen 1979 en 1985 een eind aan een conditie voor clandestien ruimtegebruik. Nadat zo de strijd om de openbare orde in het voordeel van

homo-organisaties was uitgevallen, belandde de openbare ordehandhaving van homoverkeer op straat in een nieuwe fase.

Clandestien verkeer dat altijd zonder aarzeling verstoten is geweest, dient voortaan als vrijetijdsgedrag of stedelijke recreatie dat gedoogd en zelfs enige bescherming geboden wordt. De moeilijke bevalling van de nieuwe vrijheid rond de oude aanlegpunten doet de vraag rijzen of de rede geen nieuw monster heeft gebaard. Plantsoendienst, politie, buurtbewoners en plaatselijke homo-organisaties zijn nog nauwelijks voorbereid op erkenning en institutionalisering van recreatief homoverkeer op straat (De Vent en Meyer, 1986; Maatman en Meyer, 1991; Westra et al., 1992: 69).

Tegen zichtbare repressie van krulverkeer wist de homobeweging van de jaren zeventig en tachtig zich met politieke steun in de rug succesvol te verzetten, maar tegen de onzichtbare preventie van Amsterdamse krullen was geen kruid gewassen. De openbare orde heeft gegeven, waar de openbare ruimte heeft genomen. De krullen van Amsterdam waren niet alleen een zorgenkindje van de openbare orde, ze kregen ook te maken met ruimtelijke ordeningsmaatregelen. Honderd jaar na hun geboorte op de tekentafel werd hun lot in 1969 bezegeld door de aanvaarding van saneringsmaatregelen waarvoor dertig jaar eerder de basis was gelegd.

In 1938 werd een gemeentelijk adviesorgaan samengesteld, de URCO (Urinoircommissie) genaamd, mer als taak de overlast in en om urinoirs een halt toe te roepen. Het saneringsbeleid dat toen werd voorgesteld, maar pas in 1969 formeel vastgesteld, was het teken voor de afmars der urinoirs die in de jaren vijftig geruisloos was begonnen. Aan afbraak en kaalslag kwam pas in 1986 een eind, toen de URCO bij een reorganisatie van diensten opging in de Commissie Straatmeubilair. De nieuwe commissie bekomert zich om behoud en onderhoud van straatmeubilair met stadshistorische waarde. Het is het tegenovergestelde van de verwijdering die de voorafgaande decennia heeft gekenmerkt, al blijft ook hier "... achterwege laten wat niet strikt noodzakelijk is ..." het esthetisch uitgangspunt (Van Maarschalkerwaart, 1989: 24).

Vergelijking van gemeentelijke plattegronden uit 1954 en 1980 geeft een beeld van de uitbanning van de bak. Van de 84 urinoirs die de binnenstad in 1954 telde, waren er in 1991 uiteindelijk nog 35 over. In de hele gemeente liep het aantal krullen tussen 1954 en 1980 terug van 231 naar 135. In de binnenstad was het krullenbestand in 1980 dus meer dan gehalveerd ten

opzichte van 1954, terwijl het in de hele gemeente met ruim een derde was afgenomen.

In combinatie met de 'gevaarkaart' (Brunt, 1989: 37), de 'krullenatlas' en het 'banenvademecum' (vgl. Meijer, 1980: 15) van ervaren bakkenlopers geven de plattegronden hun hele verhaal prijs. Eerst maar de cijfers, dan hun ontcijfering. In 1954 waren er in de hele stad tenminste 56 urinoirs met een vaste tot drukke tot zeer drukke tot exclusieve rol in het homoverkeer op straat, waarvan er 24 in de binnenstad te vinden waren. Terwijl een kwart van alle krullen van de stad dienst deed als ontmoetingsplaats, gold dat in de binnenstad voor bijna een derde van de urinoirs. Tussen 1954 en 1980 verdwenen er 15 urinoirs uit het homoverkeer, waarvan 10 uit het homoverkeer in de binnenstad. In 1980 telde de gemeente tenminste nog 41 ontmoetingskrullen, waarvan 14 in de binnenstad. Nu lag dus nog maar een derde van alle ontmoetingsplaatsen in de binnenstad. Door het saneringsbeleid ging het in de binnenstad tussen 1954 en 1980 nog het snelst bergafwaarts met de hoeveelheid en de verscheidenheid aan ontmoetingskrullen. Terwijl hun dichtheid aan het afnemen was, groeide de druk van het homoverkeer op de laatste krullen die overbleven. De teloorgang vond vooral plaats in de binnenstad en de vooroorlogse wijken, daar in de naoorlogse buitenwijken nauwelijks urinoirs te vinden zijn en dat zijn dan nog overwegend de éénmans-bakken van Laarhoven. Hun dichtheid haalt het niet bij de officiële norm van twee urinoirs op 5000 huishoudens.

De wijze waarop als gevolg van het saneringsbeleid de bak in de ban ging had onevenredige gevolgen voor het krulverkeer. Dat blijkt vooral als we naast de uitdunning van de aantallen ook letten op de uitkleding van de modellen. Van de 135 urinoirs uit 1980 staat vast dat er 82 meermansmodellen bij waren. Nog tien jaar geleden werd precies de helft vereerd met regelmatig homoseksueel bezoek. Ze speelden een rol in het homoverkeer als toplokatie, pendelplek of stille buurtbak. Van de 41 lokaties met homoverkeer waren er in 1991 13 weggesleept of dichtgetimmerd, 14 veranderd in éénmansbakken en 14 waren er overgebleven. Daarvan waren er 12 hun functie voor homoverkeer kwijtgeraakt door herprofilering van de plek ten behoeve van de auto en de tram, maar ook doordat de gemeente na 1985 vanwege haar actief beleid tegen seksueel geweld is overgestapt op een actief groenverwijderings- en verdunningsbeleid (VROM, 1985; Van der Voordt en Van Wegen, 1986; Van Cleef en Palstra, 1990).

De laatste drie dubbelbakken die tot hun bittere eind zijn blijven

meerellen in het homoverkeer zijn een oorspronkelijke dubbele krul uit de negentiende eeuw, een echt van der Mey-model uit 1916 en een Marnette-model van terrazzobeton uit de jaren vijftig. Ze zijn er stuk voor stuk slecht aan toe. Het betonnen trekpleistertje staat in strijd met uitspraken van de deelraad al enige tijd dichtgetimmerd en het van der Mey-model is in 1991 door tussenkomst van het COC maar op het nippertje behoed voor deportatie naar het straatmuseum in de Spaarndammerbuurt. De dubbele krul heeft eind jaren tachtig om onverklaarbare redenen, maar vermoedelijk mede vanwege buurtklachten het veld moeten ruimen. Na afbraak bleef het echter klachten regenen bij de gemeente, nu van de zijde van deelnemers aan het hartstochtelijke krulverkeer dat van de ene nacht op de andere zomaar onmogelijk was geworden. Hun protesten leidden tot onderhandelingen tussen COC, plaatselijke politici en gemeente over herplaatsing van het gevaarte in zijn oude glorie. Geen argument tegen de kaalslag bleef onbeproefd. De VVD-fractie liet in raadsvragen aan het College van B & W doorschemeren dat door de sanering de bomen aan de gracht wel eens de iepenziekte zouden kunnen krijgen. Anderen wezen weer op de grote historische waarde van krullen voor het stadsbeeld of juist op hun eigentijdse plaats in een tolerante samenleving.

De oppositie tegen de afbraak leidde in 1990 tot herplaatsing van een authentieke dubbele krul met kleine aanpassingen op advies van het Amsterdamse COC. Nadat Amsterdam in 1987 als eerste stad beschikt over een plein ingericht voor vooral homoverkeer op straat, heeft de gemeente de stad dus ook een seksuele ontmoetingsplaats in de binnenstad geschonken. De krul is wel terug, maar kwam te laat voor nieuw krulverkeer. Na de onderbreking is de loop eruit geraakt en nog niet teruggekeerd. Het bevestigt ten overvloede dat in de binnenstad de baan van de baan is. Het cruisen is in twee verschillende richtingen van de straat verdwenen. Ten eerste heeft het zich uit de binnenstad verplaatst naar de buitenrand 'where the streets have no name'. In de binnenstad is het terechtgekomen in horecavoorzieningen met een 'dark room', een afzonderlijke ontmoetingsruimte voor seksueel homoverkeer. De deelnemers zijn wel bakloos maar niet dakloos. De hoofdovereenkomst met het eerdere straatverkeer in het openbaar is dat ook deze vertrekken toegang geven tot onbetaald vrijblijvend seksueel verkeer met andere mannen. Tegelijk verschillen de ontmoetingsomstandigheden in deze kamers te sterk van die op straat om te kunnen concluderen dat ze de plaats van de bak hebben ingenomen.

Nabeschuwing

De openbare ruimte van wat nu de Amsterdamse binnenstad is geworden, speelt vanouds een ceremoniële en clandestiene rol in het homoleven in Amsterdam. Het clandestiene gebruik van het straatleven voor seksueel homoverkeer in het openbaar is sinds kort op zijn retour. In de binnenstad maakt seksueel gebruik van de straat geen deel meer uit van openbaar ruimtegebruik naar homoseksuele voorkeur. Dit type straatcultuur is uit de binnenstad aan het verdwijnen. De persoonlijke en anonieme ontmoetingsfuncties van de straatcultuur zijn met krachtiger middelen overgenomen door de barcultuur en geïnstitutionaliseerd in het nieuwe commerciële consumptiemilieu dat zich vestigde vanaf de jaren vijftig. Toch is het openbare ruimtegebruik van homo's in de binnenstad niet op zijn retour. De straat is nog niet helemaal buiten gebruik. De mogelijkheden zijn niet uitgeput. In driehonderd jaar tijds is een trage omkering van het ceremoniële ruimtegebruik in verband met homoseksuele voorkeur op gang gekomen. Plechtig, demonstratief en feestelijk straatgebruik manifesteren zich niet meer als machtsvertoon uit naam van de openbare orde maar als plechtigheden, feestelijkheden en demonstraties op straat uit naam van recht en vrijheid. De openbare ruimte in de binnenstad raakt via festivals en evenementen voorzichtig in zwang voor feestelijk vertoon van seksuele voorkeur. De verfraaiing en verfeestelijking van de relatie tussen homoleven en stadsleven doen misschien voorbarig, maar onontkoombaar de vraag rijzen naar de reacties van de gemeente, de lokale homowereld en overige stedelijke partijen op de nieuwe uitdaging. Die zijn nog aarzelend en verdeeld. De beleidsdoelstelling in het meest recente gemeentelijke actieplan voor homo-emancipatie draait niet langer alleen om bevordering van homo-emancipatie onder de bevolking van Amsterdam, maar ook om een actievere benutting van homo-emancipatie voor de aantrekkingskracht van de stad (Actieplan Homo-emancipatie 1992-1994). De vvv-Amsterdam stelt bij haar enquetering onder bezoekers van Amsterdam dit jaar voor het eerst vragen naar hun 'gay interests' in de stad – vragen welke nog niet zo lang geleden als onnodige en onnuttige inbreuk op hun privacy werden ervaren. De antwoorden uit de lokale homowereld zijn nog een verrassing. De profit-sector van het homo-uitgaansleven in de binnenstad is gezichtsbepalend voor de openheid die is bereikt, maar blijft in het organiseren van straatfestivals en -evenementen achter bij het overige uitgaansleven in de

stad. Het non-profit-netwerk van homoverenigingen en vrijwilligersverbanden in Amsterdam kent in tegenstelling tot die in Londen en San Francisco nauwelijks een traditie van stedelijke straat-evenementen als sport- en speldemonstraties.

Het gebruik van de binnenstad naar homoseksuele voorkeur wacht op nieuwe ontwikkelingen. In het homoleven krijgt het gebruik van de straat in de binnenstad langzaam maar zeker een nieuwe functie, niet meer direct gericht op seks, maar op ceremonieel gebruik voor een demonstratie, een monument, een festival, een evenement. De straat leent zich minder voor seksuele homo-interactie, maar meer voor sociaal homoverkeer en de manifestatie van stedelijk emancipatiebeleid. Het openbare ruimtegebruik in de homowereld is in de binnenstad danig van karakter veranderd. Voerden in het verdwenen homostraatleven van de binnenstad de edele delen de boventoon, uit het nieuwe homoleven springen veeleer de edele bedoelingen met het straatleven in de binnenstad naar voren. Of en hoe de veranderende relatie tussen homoleven en straatleven een bijdrage zal leveren aan de gracies van de stad, vormt tegelijk een uitgangspunt voor sociologisch onderzoek en een uitdaging voor de velen die uit homoseksuele voorkeur op Amsterdam verliefd zijn²⁰.

Noten

1. De stedelijke homomilieus van mannen en vrouwen vormen twee verschillende voorkeurswereldjes. Het zijn voorkeursamenlevingen, sociale terpen die zijn ontstaan rond een kleinste gemene veelvoud in plaats van een grootste gemene deler. Niet de discriminatie maar de emancipatie van de eigen voorkeur is verantwoordelijk voor het naast elkaar bestaan van een mannenwereld en een vrouwenwereld die maar gedeeltelijk in elkaar doorlopen.
2. Pas in 1970 zag de eerste klassieke studie naar uitingen van stedelijk homoverkeer het levenslicht (Humphreys, 1970); ruim twintig jaar later zijn de opvolgers op de vingers van een hand te tellen (Delph, 1978; Read, 1980; Castells, 1983; Wotherspoon, 1991; Herdr et. al., 1991). Nederland volgde met ingang van 1980 (Van de Lagemaat, 1980), waarbij het leeuwedeel van de bijdragen afkomstig is uit de boezem van homostudies in plaats van

- stadsstudies (Hekma, 1982; Van der Meer, 1984; De Groot en van der Veen, 1985; Dallas e.a., 1985; Duyves, 1989; van der Poel, 1991).
3. "Vooral op zaterdagavond, wanneer er veel groepjes jongeren vanaf het Leidseplein naar de Wallen stromen. Velen hebben daar dan al een blauwtje gelopen en komen dan nog even hun bevestiging op de Wallen kopen" (Van Hulst, 1992: 9).
 4. "The park or square forms the basic gay rendezvous in every city", volgens de *Gay Girls' Guide to the USA and the Western World* (Los Angeles 1957) (Gorman, 1991: 105).
 5. Uitvoerige beschrijvingen van clandestien en ceremonieel ruimtegebruik in verband met sodomie in achttiende eeuw Amsterdam zijn te vinden in het werk van de historicus Theo Van der Meer. Zijn publikaties hebben tot nu toe de oudste topografische gegevens over Amsterdams homoverkeer boven water gebracht. Overigens leidt zijn beschrijving op basis van verdachten- en getuigenverhoren niet tot een definitieve plaatsbepaling van sodomie in Amsterdam: "... waarom en wanneer de stedelijke homoseksuele subcultuur en de homoseksuele rol ontstonden, blijft vooralsnog onduidelijk" (Van der Meer, 1988: 196).
 6. Daterings- en attestatieonderzoek heeft uitgewezen dat de woorden 'homoseksueel' en 'homoseksualiteit' in Nederland in 1892 – op 7 augustus – een eerste keer zwart op wit stonden (Hekma, 1987: 186). Ze werden pas op 8 mei 1868 in het hartje van Europa verzonnen en in 1869 voor het eerst gebruikt in reactie op een bijverschijnsel van de Duitse eenwording. Pruisen wilde in die tijd haar eigen strafwetsartikel tegen 'onnatuurlijke ontucht' opdringen aan Beieren, waar zo'n paragraaf onder invloed van de Franse Revolutie sinds 1810 niet meer van kracht was. De publicist Karl Kerbeny bedacht in een vlammend maar vergeefs protest het nieuwe wanwoord voor de oude wandaad. Homoseksualiteit was in zijn ogen geen misdaad, ook geen ziekte, maar een talent dat geen straf en geen genezing verlangt, enkel wat speelruimte, een privé domein waar geen constitutionele overheid zich in te mengen heeft (Herzer, 1985, 1987). Het staat buiten kijf dat het nieuwe begrip het op zijn zegetocht door de westerse wereld definitief van oudere en andere benamingen als stomme zonde, roepende zonde, sodomie en uranisme heeft gewonnen. Er omheen heeft zich pas in de twintigste eeuw een zuurverdiend netwerk ontsponnen van moderne homobewegingen, subculturen en leefstijlen.
 7. De prediker en houwdegen Bernardino van Siena was Amsterdam ver

- voort met zijn vermaningen van rond 1425 aan de ouders in Florence: "... spuug stuk voor stuk op de grond en spoel je mond, zodra je over sodomie hoort! Spuug op de grond, allemaal! Misschien blust jullie speeksel hun vuur! Spuug, allemaal! Stuur liever je dochters de straat op, ze lopen tussen die lui geen enkel gevaar. Maar van jullie zoons maken jullie sodomieten! Jullie dirken ze te veel op als ze de straat op gaan, met hemden tot op hun navel en kousebroeken die voren en van achteren openhangen en voer voor sodomieten te zien geven. Straf ze, hou ze 's avonds thuis, dicht tegen je aan, en laat ze niet de straat op gaan als verleidelijke meiden!" (Rocke, 1989: 12-13). Strafrecht-, streek- en stadsarchieven uit heel laatmiddeleeuws Europa bevatten meer dan genoeg voorbeelden van verdenking en vervolging tegen sodomieten die door hun ruimtegebruik buiten de perken gingen (Perry, 1989: 83; Rey, 1989: 134).
8. In 1809 kwam het Crimineel Werboek van het Koninkrijk Holland tot stand, waardoor oudere lokale plakkaten tegen sodomie kwamen te vervallen. In 1811 werd de Code Pénal zonder afzonderlijke strafartikelen tegen homoseksuele handelingen ingevoerd.
 9. Dinsdag 21 januari 1969 vond op het Binnenhof de eerste homodemonstratie in Nederland plaats toen ruim honderd jongeren er voor afschaffing van de discriminerende strafbepaling artikel 248-bis betoogden.
 10. "Het Museumplein bijvoorbeeld werd afgewezen, omdat het plein dan te zamen met het Zigeuner-monument en het monument voor de Vrouwen van Ravensbrück een plein vol minderheden zou worden. De PPR-Flikkers en Potten omschreven een dergelijk Museumplein als 'een kerkhof vol sjieke grafzerken voor een hoopje ongeregeld'" (Kocnders, 1987: 29).
 11. Buiten beschouwing blijven hier overig onbetaald seksueel verkeer in parken, parkeerhavens en recreatiegebieden en betaald seksueel verkeer zoals straatprostitutie.
 12. In Gullivers reizen berekende Swift dat een vennootschap met 500 toiletgebouwtjes in beheer aan de inhoud van de latrines een aanzienlijke opbrengst zou overhouden. Rond 1850 becijferden ingenieurs dat een liter menselijke urine genoeg voedingsstoffen bevatte voor de productie van een kilo graan en dat met menselijke urine bemeste grond twee keer meer opbracht als met dierlijke mest (Guerrand, 1986: 60, 99).
 13. In Nederland heeft de multifunctionele ontwerp- en gebruiksfilosofie in tegenstelling tot het buitenland op een enkele uitzondering na niet tot toepassingen geleid. 's-Gravenhage kreeg op het Buitenhof een kiosk met

ondergronds urinoir van Berlage, Amsterdam op het Weesperplein een fraai gemeentevervoersgebouwtje met wachtkamers en vier urinoirs, ontworpen door stadsarchitect Marnette in de geest van De Stijl. Eind jaren zeventig moest het wijken voor de metrobouw (VNG, 1990: 96-7).

14. Toiletten en toilethuisjes, ook wel privaten genoemd, blijven hier buiten beschouwing. In tegenstelling tot urinoirs waren ze ingericht voor beide seksen en voor alle ontlastingen. De sociale controle was er groter dan in een aantal urinoirs. Toiletten zijn uitsluitend neergezet op plaatsen in de stadsparken waar door het publiek toezicht werd gehouden, zoals bij een kinderbadje, een speelweide, een ponycentrum, een kas, een expositiecentrum of een openluchttheater. Er was personeel aan verbonden dat een oogje in het zeil hield. Ze speelden geen rol in het homoverkeer daar ze minder veiligheid boden dan de urinoirs.
15. In 1987 en 1988 is aan het Damrak geëxperimenteerd met de Sanisette naar Frans model en met een Stadstoilet naar nieuw Nederlands model. Het zijn éénpersoons-toilethuisjes, voor het eerst bestemd voor gebruik ongeacht sekse (van Maarschalkerwaart, 1989: 33).
16. Een heel ander soort baanbezoek heet 'rammen'. Ook de potenrammer brengt ruimtegebruik in verband met seksuele voorkeur, maar zijn eigen gedrag houdt verband met een merkwaardige gewelddadige voorkeur.
17. Feministische voorstellen voor een vrouwenurinoir werden nog in 1980 door Ruimtelijke Ordening op die grond afgehouden: "Een vrouwenurinoir dat aan de onderkant niet is afgesloten, levert problemen op. Daar hadden de dames niet bij stilgestaan, ze hebben hun voorstel toen maar ingetrokken", aldus de ambtenaar belast met urinoirbeleid (Kagic, 1982).
18. Bij een eerdere versie van de politieverordening uit 1889 werd het onnodig geacht "bepalingen te maken tegen toestanden die wij tot dusverre in Amsterdam niet kennen". In 1935 verscheen in de APV voor het eerst een urinoir-artikel tegen "zich enige tijd achtereen op dezelfde plaats ophouden of zich heen en weer bewegen bij openbare wegen waaraan waterplaatsen gelegen zijn, gedurende de uren van 12 uur des middags tot 4.30 uur des voormiddags" (van Slobbe, 1937: 108-9).
19. 1975: 59; 1976: 70; 1977: 85; 1978: 127.
20. Op het prikkelende betoog van Duyvendak (Duyvendak, 1991) dat de uitdagingen in het Amsterdamse homoleven op zijn past het antwoord dat het verdwijnen van oude uitdagingen nieuwe niet uitsluit. Mijn betoog vestigt er aandacht op dat die in Amsterdam ook zijn te bespeuren. Ik meen

dat zijn slotsom berust op het misverstand van de safariganger die in de jungle om zich heen turend uitroept dat de olifanten op zijn, zonder het kolossale lichaam boven zijn hoofd op te merken.

Uit: **De Uitstad. Over stedelijk vermaak**, Jack Burgers (red)
1992, uitg. Jan van Arkel, Utrecht, 173 pagina's ISBN-10: 9062242839

Literatuuropgave: Een aantal economen, geografen en sociologen laat hun licht schijnen over de rol van de stad als vermaakscentrum. Na een inleidend hoofdstuk waarin het verschijnsel 'uitstad' cultuursociologisch wordt benaderd, wordt het stedelijk vermaak op twee niveaus nader bekeken: allereerst de manifestatie van vermaak zoals dat in de stedelijke openbare ruimte voor iedereen waarneembaar is.

Het tweede is het institutionele vlak, waarbij aandacht voor de economische betekenis van stedelijk vermaak, de organisatie van stedelijke festivals en de rol van bedrijven bij lokaal cultuurbeleid.

De bijdragen zijn onder anderen van A.J. van Duren, I.Boogaarts, Mattias Duyves en E.Hitters.

